

**ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО**

**КАРЦИГІН Д. С.,**  
аспірант кафедри цивільного,  
господарського та екологічного права  
(Університет митної справи  
та фінансів)

УДК 349.6(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-2.14>

**ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПІВПРАЦІ  
ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СФЕРІ**

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу проблем законодавчого забезпечення взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства в екологічній сфері. Автор аналізує зв'язок цих проблем зі становленням громадянського суспільства в Україні. Звернено увагу на сутність категорії «законодавче забезпечення», що дало змогу комплексно систематизувати й розглянути проблемні аспекти співпраці влади та громадськості в екологічній сфері. Детально досліджено ознаки законодавчих засобів забезпечення взаємодії в означеній сфері. Це дало змогу автору зробити висновки щодо їхньої ролі в методології співпраці, зокрема стосовно окремих способів та форм розбудови екологічного громадянського врядування в Україні. Детально проаналізовано окремі законодавчі та підзаконні акти в досліджуваній сфері, які складають основу механізму взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства в екологічній сфері. Автор звертає увагу на норми, які визначають характер, спрямованість та цілі такої співпраці. Окрему увагу автор приділяє аналізу чинників, які сьогодні негативно позначаються на сфері законодавчого забезпечення громадянського екологічного врядування. Ці чинники мають велике значення, адже мінімізація їхнього впливу буде стимулювати розвиток громадянського суспільства загалом. Враховуючи мету дослідження, автор систематизує та комплексно розглядає основні проблемні питання законодавчого забезпечення взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері. Зокрема, акцентовано увагу на таких проблемних питаннях, як відсутність на законодавчому рівні ефективних механізмів фінансування процесу співпраці влади та громадськості в екологічній сфері; відмежованість влади від екологічних рекомендацій громадськості; недосконалість законодавчих форм впливу держави на інститути громадянського суспільства в процесі співпраці в екологічній сфері; відсутність на законодавчому рівні ефективних організаційних форм взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері; нерозвиненість законодавчих механізмів доступу громадськості до екологічної інформації; недостатня гармонізованість законодавства щодо взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері з європейськими стандартами громадянського екологічного врядування. Кожна з цих проблем проаналізована через призму міжнародних зобов'язань України, тенденцій розвитку вітчизняного законодавства та потреб громадянського суспільства.

**Ключові слова:** взаємодія, громадськість, інститути громадянського суспільства, екологічне законодавство, екологічне врядування, екологічна сфера, законодавче забезпечення, методологія співпраці.



**Kartsyhin D. S. Problems of legislative provision of cooperation of authorities and the public in the environmental field**

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the problems of legislative support of interaction between the authorities and civil society institutions in the environmental sphere. The author analyzes the connection of these problems with the development of civil society in Ukraine. Attention was drawn to the essence of the category “legislative support”, which made it possible to comprehensively systematize and consider the problematic aspects of cooperation between the authorities and the public in the environmental sphere. Signs of legislative means of ensuring cooperation in the specified field are investigated in detail. This allowed the author to draw conclusions about their role in the methodology of cooperation, in particular regarding the specific ways and forms of building green governance in Ukraine. Some legislative and by-laws in the research area are analyzed in detail, which form the basis of the mechanism of interaction between the authorities and civil society institutions in the environmental sphere. The author draws attention to the rules that determine the nature, direction and purpose of such cooperation. The author pays special attention to the analysis of the factors that today negatively affect the sphere of legislative support of civic environmental governance. These factors are important, since minimizing their impact will stimulate the development of civil society as a whole. Taking into account the purpose of this research, the author systematizes and comprehensively considers the main problematic issues of legislative support of interaction between the authorities and the public in the environmental sphere. In particular, the following issues are emphasized: lack of effective mechanisms at the legislative level to finance the process of cooperation between the authorities and the public in the environmental sphere; separation of authorities from environmental recommendations of the public; imperfection of legislative forms of influence of the state and civil society institutions in the process of cooperation in the environmental sphere; lack of effective organizational forms of interaction between authorities and the public in the environmental sphere at the legislative level; underdeveloped legislative mechanisms for public access to environmental information; lack of harmonization of legislation on the interaction of government and the public in the environmental field with European standards of public environmental governance. Each of these problems has been analyzed through the prism of Ukraine’s international commitments, trends in domestic law and civil society needs.

**Key words:** *interaction, public, civil society institutions, environmental legislation, environmental governance, environmental sphere, legislative support, methodology of cooperation.*

**Вступ.** Становлення громадянського суспільства вимагає створення в Україні законодавчого механізму взаємодії влади та громадськості в окремих сферах діяльності. Не є винятком екологічна сфера, співпраця в межах якої є досить перспективним напрямом підвищення рівня екологічної безпеки держави. Відсутність на сучасному етапі такого механізму значно гальмує розвиток громадського екологічного врядування, що в умовах правової держави є значним недоліком політики влади. Недосконалість тих нормативно-правових актів, які сьогодні діють у цій сфері, лише актуалізує проблему.

У вітчизняній юридичній науці проблему законодавчого забезпечення взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері досліджували А.П. Гетьман, О.А. Зарічний, В.В. Костицький, О.В. Панченко, Т.Ю. Проскура, С.І. Рассадникова, В.В. Юрковська та інші вчені. Однак в умовах стрімкого розвитку суспільних відносин їхні праці частково втрачають актуальність, що визначає актуальність вибраного напрямку наукового пошуку.



Розгалуженість та суперечливість нормативно-правових актів, які регламентують процедурні аспекти взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері, призводять до нерозвиненості механізмів взаємодії, що безпосередньо впливає на процес становлення екологічного громадського врядування. У таких умовах розвиток екологічного законодавства відбувається досить повільно порівняно з європейськими державами. Саме тому слід більш детально проаналізувати проблемні аспекти законодавчого забезпечення співпраці органів влади та громадських об'єднань в екологічній сфері.

**Постановка завдання.** Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз проблемних питань законодавчого забезпечення співпраці влади та інститутів громадянського суспільства в екологічній сфері.

**Результати дослідження.** Розвиток Української держави залежить не тільки від реформування системи органів влади та місцевого самоврядування. Пріоритетне значення має перегляд застарілої парадигми відносин між владою та суспільством, яка гальмує процес розбудови громадянського суспільства в Україні. Необхідно відзначити, що модернізації потребують різні сфери суспільного життя, зокрема екологічна сфера. Взаємодія влади та громадськості в цій сфері без перебільшень може вважатися ключовою умовою екологічної безпеки держави, регіонів та особистості. Слід відзначити, що на сучасному етапі розвитку влада на нормативно-правовому рівні вже закріпила певні передумови такої взаємодії. У сукупності ці передумови складають систему законодавчого забезпечення взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері.

Передумовою визначення проблемних питань законодавчого забезпечення взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері є детальний аналіз законодавчих засобів. Вбачається, що засоби законодавчого забезпечення – це фактично формалізовані способи регулювання процедурних аспектів взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері. Інакше кажучи, вони забезпечують можливість такої співпраці, а їхня практична реалізація дає змогу досягти відповідної мети, а саме належного рівня екологічного врядування й партнерських відносин між владою та інститутами громадянського суспільства. З огляду на це можна зазначити, що ці законодавчі засоби мають такі ознаки:

- здатність створювати умови функціональності (за допомогою цих засобів механізм взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері набуває реальності за рахунок наділення обох суб'єктів здатністю впливати на певні процеси, зокрема ухвалення управлінських рішень, встановлення заборон і обмежень, вжиття заохочувальних заходів);
- здатність визначати правові межі (мається на увазі санкціонування форм та методів взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері, недотримання яких може бути розцінене як незаконне втручання в діяльність органів виконавчої влади або інститутів громадянського суспільства);
- здатність до динамічних змін (йдеться про реагування на розвиток суспільних відносин, внаслідок якого певні форми співпраці можуть втрачати свою актуальність, і навпаки, набувати її залежно від характеру суспільних потреб та особливостей напрямів екологічної політики);
- здатність до уніфікації (окремі законодавчі засоби можуть утворювати досить самостійні механізми співпраці влади й громадськості в екологічній сфері, наприклад механізм координації, причому ці засоби поєднуються з іншими правовими конструкціями, зокрема корелюються з повноваженнями органів виконавчої влади).

Виходячи з цих ознак, констатуємо, що законодавчі засоби втілені у численних нормативно-правових актах, які деталізують порядок, форми та методологію взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері. На відміну від законодавчих передумов, вони позбавлені ідеологічної складової частини та орієнтовані саме на процедурні аспекти. Пропонуємо звернути увагу на такі законодавчі засоби.

1) Лісовий кодекс України від 31 січня 1994 року № 3852-ХІІ. Документ закріплює низку організаційно-правових форм участі громадськості у правовідносинах, пов'язаних з охороною та захистом лісів. Йдеться про громадський контроль, участь у процесі розроблення



та прийняття управлінських рішень, поширення достовірної екологічної інформації про стан лісів, оскарження неправомірних дій чи бездіяльності суб'єктів, які відповідальні за охорону лісів, міжнародне співробітництво на рівні неурядових організацій [1]. Варто зазначити, що на підставі цього нормативно-правового акта відбувається формалізація функціональної складової частини громадської участі, наприклад правового статусу громадських інспекторів у сфері охорони довкілля [2]. На рівні актів центральних органів виконавчої влади відбувається деталізація окремих аспектів правового статусу означених суб'єктів. Так, Наказом Державної екологічної інспекції України від 8 листопада 2012 року № 215 деталізовано порядок оформлення посвідчень громадських інспекторів з охорони довкілля, у якому, окрім термінів та переліку документів, закріплено такі вимоги до цих осіб, як наявність досвіду громадської діяльності в екологічній або суміжній сфері не менше двох років, знання основ природоохоронного законодавства, наявність середньої або вищої освіти [3].

2) Водний кодекс України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. Окрім вищезгаданого громадського контролю, у цьому законодавчому акті передбачено такі форми взаємодії влади та громадськості, як участь у формуванні програм охорони водних ресурсів та виконання відповідних робіт спільно з органами влади здійснювати перевірку водокористувачів, у судовому порядку вимагати відшкодування збитків, завданих внаслідок забруднення, засмічення та вичерпання вод [4]. Для забезпечення функціональності вищенаведених форм взаємодії Наказом Державного агентства водних ресурсів України від 20 листопада 2017 року № 143 створено громадську раду, яка буде забезпечувати умови реалізації конституційного права на користування водних ресурсів [5]. Цей приклад нормотворчості демонструє здатність законодавчих засобів встановлювати правові межі взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері. Необхідно зазначити, що екологічна безпека водних ресурсів пов'язана з водним транспортом, який становить певну загрозу забруднення вод. З огляду на це виникає необхідність участі громадськості у моніторингу використання такого транспорту. Окремі аспекти такої співпраці визначено в Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року [6].

3) Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI. У документі не тільки визначено окремі питання техногенно-екологічної безпеки, але й закріплено окремі форми співпраці влади й громадськості в процесі їхньої ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Перш за все слід відзначити можливість утворення та залучення громадських організацій до робіт із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Окрім цього, формалізовано можливість створення в містах комісій з питань техногенно-екологічної безпеки й надзвичайних ситуацій, а в разі виникнення надзвичайних ситуацій – спеціальних комісій з їхньої ліквідації. Також санкціонована така форма співпраці, як створення аварійно-рятувальних служб [7].

4) Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 року № 3393-VI. Незважаючи на специфіку предмета правового регулювання, цей законодавчий акт також містить положення щодо взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері. Зокрема, ч. 3 ст. 22 передбачає право громадян сповіщати про події небезпечного характеру щодо цивільної авіації або про чинники, які можуть становити загрозу життю та здоров'ю пасажирів, авіаційного персоналу та експлуатаційних служб, а також інші загрози [8]. Такими загрозами можуть бути екологічні чинники, адже, згідно зі ст. 5 цього документа, державне регулювання в галузі цивільної авіації передбачає вжиття комплексних заходів щодо забезпечення екологічної безпеки.

5) Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року № 2707-XII. У нормативно-правовому акті встановлено засади громадського контролю у галузі охорони атмосферного повітря, який здійснюється громадськими інспекторами з охорони довкілля [9]. Щодо співпраці влади та громадянського суспільства в цьому сегменті екологічної сфери В.В. Юровська зазначає, що система охорони навколишнього середовища має забезпечити можливість територіальним громадам, організаціям громадянського суспільства та окремим суб'єктам із значною вагою впливати на процес та результат вирішення питань управління навколишнім природним середовищем. На думку науковця,



це дасть змогу збалансувати на найбільш децентралізованому рівні переваги екологічних рішень щодо добробуту територіальної громади та змін навколишнього природного середовища [10, с. 93]. Слід підтримати таку позицію та зазначити, що саме тенденції децентралізації та дерегуляції є ключовим чинником активізації ролі громадськості в забезпеченні екологічної безпеки.

Звичайно, до законодавчих засобів можна віднести інші нормативно-правові акти, але ми обмежимося саме цим переліком, оскільки він дає змогу відстежити генезу засобів правового регулювання співпраці влади й громадськості в екологічній сфері. Поступово відстежуються збільшення функціональності інститутів громадянського суспільства в екологічній сфері, посилення їхнього впливу на процеси прийняття управлінських рішень та контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища. Однак постає ще одне питання, яке варто розглянути, а саме аналіз чинників, які сьогодні впливають на стан законодавчого забезпечення взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері. Тільки після цього можна приступати до визначення проблемних аспектів законодавчого забезпечення вищезазначеної сфери суспільних відносин. До цих чинників варто зарахувати такі.

1) Стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Передусім йдеться про нерозвиненість механізмів партнерства між владою та громадськістю. Внаслідок цього відбувається гальмування процесу проникнення форм та методів громадської участі в управлінські процеси, зокрема ті, що тривають в екологічній сфері.

2) Соціально-політичні потрясіння в державі. Вони опосередковано впливають на процес співпраці влади й громадськості в екологічній сфері. Перш за все йдеться про активізацію ролі суспільства, адже в умовах надзвичайних ситуацій зростає необхідність залучення громадськості до локалізації та ліквідації чинників негативного впливу на довкілля. Як приклад слід навести ситуацію з екологічною безпекою тимчасово окупованих територій. Так, у ст. 6 Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII захист екологічних прав громадян позиціонується як важливий напрям політики деокупації Донбасу [11].

3) Міжнародні тенденції екологічного громадянського врядування. Цей чинник розкриває залежність вітчизняного законодавства від напрямів розвитку практики залучення громадськості в екологічну інфраструктуру зарубіжних держав. Вплив цього чинника досить яскраво демонструє такий приклад: на основі так званої Орхуської конвенції, яка була ратифікована Україною ще у 1999 році і встановлює порядок проведення консультацій з громадськістю у сфері охорони довкілля, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України затвердило відповідне положення про участь громадськості у прийнятті рішень у зазначеній сфері [12].

Приступимо до аналізу проблемних питань законодавчого забезпечення взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері. Окреслення та аналіз сутності цих проблем є важливими завданнями, адже сьогодні саме вони впливають на функціональність інститутів громадянського суспільства екологічної спрямованості; рівень участі громадськості в екологічному менеджменті; ступінь ефективності нормотворчості у сфері охорони довкілля; стан міжнародної співпраці на неурядовому та державному рівнях. Аналіз законодавчих і підзаконних актів, які регламентують процес взаємодії влади та громадянського суспільства в екологічній сфері, дає змогу зазначити про факт існування таких проблемних аспектів.

1) Відсутність на законодавчому рівні ефективних механізмів фінансування процесу співпраці влади й громадськості в екологічній сфері. Сьогодні в Україні інститути громадянського суспільства функціонують за підтримки або підприємницького середовища, або міжнародних неурядових організацій. Держава чомусь намагається не помічати проблему недостатнього бюджетного фінансування, і це призводить до того, що інститути громадянського суспільства починають активно шукати кошти в бізнесових колах. Це призводить до часткової втрати незалежності таких суб'єктів, що позначається на об'єктивності, неупередженості та прозорості їхньої діяльності.



2) Відмежованість влади від екологічних рекомендацій громадськості. Вона призводить до того, що громадські організації просто не мають інструментів реального впливу на процеси національного та регіонального значення. Здебільшого це пов'язане з консультативно-дорадчим статусом багатьох громадських об'єднань, зокрема громадських рад при органах виконавчої влади. Фактично більшість рекомендацій громадськості не має статусу обов'язкових для влади. За даними моніторингових звітів ОБСЄ чинне українське законодавство потребує вдосконалення щодо чіткого визначення конкретних цілей та процедур діяльності дорадчих структур, оскільки сьогодні значна частина таких органів існує лише формально, не ставлячи перед собою мети щодо вирішення конкретних проблем, вироблення детальних планів, критеріїв оцінювання своєї роботи. Внаслідок цього ефективність роботи цих консультативних органів визначається ступенем зацікавленості керівництва органу влади в їхній роботі, а також вмотивованістю самих громадських активістів [13, с. 139].

3) Недосконалість законодавчих форм впливу держави та інститути громадянського суспільства в процесі співпраці в екологічній сфері. Мається на увазі, що у вітчизняному законодавстві нечітко прописані межі такого впливу, що дає владі змогу системно порушувати права громадських об'єднань, наприклад несвоєчасно надавати публічну інформацію та відповіді на запити; ігнорувати рекомендації громадських консультацій та результати громадського моніторингу. З іншого боку, недосконалість означених форм впливу призводить до відсутності ефективного порядку відповідальності посадових і службових осіб за порушення чи обмеження прав інститутів громадянського суспільства.

4) Відсутність на законодавчому рівні ефективних організаційних форм взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері. Ця проблема має два ключові аспекти. По-перше, принцип обов'язковості врахування думки громадськості сьогодні не формалізований, і це призводить до того, що думка громадськості здебільшого не враховується. По-друге, інститутам громадянського суспільства не вистачає фахівців в екологічній сфері, що ускладнює процес комунікації громадськості з профільними органами виконавчої влади.

5) Нерозвиненість законодавчих механізмів доступу громадськості до екологічної інформації. Внаслідок цієї проблеми перший рівень системи моніторингу довкілля в Україні (державний) майже не сформований, відсутні єдина політика в цій галузі та єдиний центр збирання, накопичення та аналізу інформації про стан навколишнього середовища. Майже відсутня система забезпечення оперативного доступу до результатів спостережень громадян України. Ця проблема позначається на напрямках діяльності інститутів громадянського суспільства екологічної спрямованості. Недостатній обсяг екологічної інформації значно гальмує процес захисту екологічних прав громадян.

6) Недостатня гармонізованість законодавства про взаємодію влади й громадськості в екологічній сфері з європейськими стандартами громадського екологічного врядування. Передусім йдеться про залучення громадськості до партнерства у питаннях охорони навколишнього природного середовища задля забезпечення належного рівня екологічної безпеки. Сьогодні Україна взяла на себе низку міжнародних зобов'язань, які стосуються екологічного громадського врядування. Так, ст. 363 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС передбачає адаптацію вітчизняного екологічного законодавства в таких сферах, як управління довкіллям та інтеграція екологічної політики в інші галузеві політики; якість атмосферного повітря; управління відходами та ресурсами; якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; охорона природи; промислове забруднення та техногенні загрози; зміна клімату та захист озонного шару; генетично модифіковані організми [14]. Кожна з цих сфер передбачає потужну громадську складову частину, яка візуалізується у вигляді конкретних форм та методів співпраці й впливу на владу.

**Висновки.** У ході дослідження обґрунтовано, що засоби законодавчого забезпечення взаємодії влади та громадськості в екологічній сфері мають такі ознаки, як здатність створювати умови функціональності; здатність визначати правові межі; здатність до динамічних змін; здатність до уніфікації. Систематизовано такі чинники, які впливають на законодавче забезпечення взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері, як стан розвитку



громадянського суспільства в Україні; соціально-політичні потрясіння в державі; міжнародні тенденції екологічного громадянського врядування; перехідне правосуддя. Також виявлено та проаналізовано такі проблеми законодавчого забезпечення співпраці влади та громадянського суспільства в екологічній сфері, як відсутність на законодавчому рівні ефективних механізмів фінансування процесу співпраці влади й громадськості в екологічній сфері; відмежованість влади від екологічних рекомендацій громадськості; недосконалість законодавчих форм впливу держави на інститути громадянського суспільства в процесі співпраці в екологічній сфері; відсутність на законодавчому рівні ефективних організаційних форм взаємодії влади й громадськості в екологічній сфері; нерозвиненість законодавчих механізмів доступу громадськості до екологічної інформації; недостатня гармонізованість законодавства про взаємодію влади й громадськості в екологічній сфері з європейськими стандартами громадянського екологічного врядування.

### Список використаних джерел:

1. Лісовий кодекс України : Закон України від 31 січня 1994 року № 3852-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 17. С. 443. Ст. 99.
2. Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 22 лютого 2002 року № 88. *Офіційний вісник України*. 2002. № 12. С. 265. Ст. 631.
3. Про затвердження Інструкції з організації оформлення посвідчень громадських інспекторів з охорони довкілля : Наказ Державної екологічної інспекції України від 8 листопада 2012 року № 215. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0215770-12> (дата звернення: 22.02.2020).
4. Водний кодекс України : Закон України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 24. Ст. 189.
5. Про затвердження Положення про громадську раду при Державному агентстві водних ресурсів України : Наказ Державного агентства водних ресурсів України від 20 листопада 2017 року № 143. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0143826-17/card6#Public> (дата звернення: 24.02.2020).
6. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 року № 430-р. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 120.
7. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 2 жовтня 2012 року № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34. С. 1802. Ст. 458.
8. Повітряний кодекс України : Закон України від 19 травня 2011 року № 3393-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 48. С. 2024. Ст. 536.
9. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 року № 2707-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 678.
10. Юровська В.В. Концептуальні засади децентралізації повноважень із забезпечення охорони атмосферного повітря та балансування пов'язаних із цим екологічних та економічних інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 90–95.
11. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 10. С. 67. Ст. 54.
12. Абрам'юк І.М. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях : курс навчання. Київ : Regionet, 2014. 50 с.
13. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020. Київ : Ваїте, 2016. 280 с.
14. Про асоціацію : Угода між Україною з однієї сторони та Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державам членами з іншої сторони від 27 червня 2006 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. С. 83. Ст. 2125.

